

VIRTUS

23 | 2016

Jos de Weerd

Adellijke beschermers van een christelijke gemeenschap

Veluwse edelen tussen machtswerking en religieuze verandering in de zestiende eeuw

33

Het moet een gewichtige bijeenkomst geweest zijn, die zaterdag 4 juli in het jaar 1592. 's Ochtends kwam in de Grote Kerk van Harderwijk een bonte verzameling kerkelijke functionarissen bijeen om de eerste Neder-Veluwse classisvergadering te houden. Het gezelschap telde zowel gereformeerde predikanten als katholieke pastoors. Op de lijst van aanwezigen valt één naam in het bijzonder op: die van Paul van Arnhem. Deze Veluwse jonker, kleinzoon van een devoot katholiek en afkomstig uit een familie met traditioneel veel kerkelijke invloed, verscheen die ochtend als ouderling van Harderwijk om de aanwezige Veluwse pastoors mee te onderwerpen aan een gereformeerd kerkelijk examen.

Het kerkelijke examen verliep niet geheel vlekkeloos. De pastoor van Nijkerk was die ochtend wel bij de kerk aangekomen, maar even spoedig als hij gekomen was vertrok hij weer naar Nijkerk. Als voormalig deken van de Veluwe was het mogelijk zijn eer te na om deel te nemen aan een uitgesproken gereformeerde bijeenkomst.¹ Zo ging het ook met de pastoors van Putten en Voorthuizen. Nadat zij twee sessies hadden bijgewoond, verlieten ze de vergadering met stille trom. Het briefje dat in de kerkbank door hen achtergelaten werd, vermeldde dat zij omwille van hun geweten vasthielden aan de oude leer.² De opbrengst van het examen was al met al karig: geen

-
- 1 Acta van de classis Over-Veluwe (Arnhem), 1592 I, art. 1, in: C. Ravensbergen, ed., *Classicale Acta 1573-1620. Deel IX: Provinciale synode Gelderland* [hierna afgekort als: *Acta Gelderland*] ('s-Gravenhage, 2012) 753.
  - 2 Acta classis Over-Veluwe, 1592 I, art. 6, in: Ravensbergen, *Acta Gelderland*, 757; *Acta van de classis Ne-*

enkele pastoor werd als predikant aangenomen. Vrijwel allemaal maakten ze bezwaar tegen het gebruik van de Heidelbergse Catechismus en weigerden ze te beloven dat ze de classicale vergaderingen trouw zouden bezoeken.³

In de jaren na 1592 bleef de classis haar handen vol houden aan de ‘papistische papen’ die zich niet wensten te conformeren aan de gereformeerde leer en belijdenis en ze zocht daarom vaak steun bij invloedrijke mensen. Het is dan ook niet toevallig dat de naam van Paul van Arnhem, ambtsjonker van Ermelo en heer van huis Hulshorst, vaker opduikt in de classicale notulen. Van Arnhem bezocht in 1598 bijvoorbeeld de classis Neder-Veluwe.⁴ Enkele jaren later zien we hem overleggen met een classicale afvaardiging over het declareren van reiskosten en het garanderen van een fatsoenlijke kerk en pastorie in Nunspeet. In 1605 maakte hij als ambtsjonker gebruik van zijn recht om een nieuwe predikant voor Ermelo voor te dragen.⁵ In al zijn activiteiten werd Van Arnhem gewaardeerd en gerespecteerd, getuige de correcte en vriendelijke bewoordingen die door de notulisten aan hem werden gewijfd.

34

Het optreden van Paul van Arnhem stond in een familietraditie. De Van Arnheems hadden vanouds niet alleen veel wereldlijke macht, maar lieten zich ook gelden op het kerkelijke terrein. Pauls overgrootvader Wijnand van Arnhem tot Presickhaaf (1427-1486) was schepen van Arnhem, later burgemeester van diezelfde stad en naast zijn wereldlijke activiteiten ook religieus betrokken. Zo was hij collator van drie vicarieën in de Grote Kerk van Arnhem en fungeerde hij als huismeester van het St. Catharinagasthuis in Arnhem, dat behoorde tot de kloosterlingen van Bethanië.⁶ Zijn zoon Johan van Arnhem tot Kernhem (1451-1531) – de grootvader van Paul – nam een centrale plek in binnen het religieuze gemeenschapsleven van Ede. Hij stichtte in 1504, samen met de schout, twee kerkmeesters en enkele parochianen, de St. Barbara-vicarie in de parochiekerk van Ede en trad vervolgens op als collator.⁷ Bij het overlijden van Johan zou het collatorschap overgaan op de bezitter van Kernhem. Zo bleef de vicarie behouden voor de familie, konden naaste betrekkingen van de Van Arnheems als vicaris optreden en was het gebed voor overleden familieleden tot in lengte van dagen gegarandeerd.⁸ Pauls vader, Joseph van Arnhem (1510-1586), deed in 1578

---

der-Veluwe (Harderwijk) van 1592-1620, ed. G. van der Zee (Goes, s.a.) 12.

3 Acta classis Over-Veluwe, 1592 I, art. 8, in: Ravensbergen, *Acta Gelderland*, 758-760.

4 Acta classis Over-Veluwe, 1598 I, art. 1, in: *ibidem*, 788.

5 Acta classis Over-Veluwe, 1602 I, art. 22; 1605 I, art. 10, in: *ibidem*, 812, 822.

6 W. Wijnaendts van Resandt, ‘Van Arnhem. Een poging orde op zaken te stellen’, *De Nederlandsche Leeuw*, CXIII (1996) 21-22; J. Kuys, ‘Kerk en religie in de late Middeleeuwen’, F. Keverling Buisman en I. Jacobs, ed., *Arnhem tot 1700* (Utrecht, 2008) 245-250.

7 W.J.M. Hoogveld, ‘Korte bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Ede’, *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XXIII (1896) 96-101. Daarnaast waren de Van Arnheems tot Kernhem collator van de Onze Lieve Vrouwe-vicarie en de St. Crucis-vicarie, hetgeen betekent dat zij het begeavingsrecht van alle vicarieën in de kerk van Ede in handen hadden. Zie W. Wijnaendts van Resandt, *De vicarieën in Gelderland* (Amsterdam, 1943) 48-49.

8 Het collatorschap van de St. Barbara-vicarie zou tot na 1646 in handen blijven van de Van Arnheems. Door het huwelijk van Margaretha van Arnhem, vrouw van Kernhem, met Zeger van Rechteren, heer

De Veluwe met alle steden, dorpen en kastelen uit de *Atlas Bruxellensis*, fol. 29v (Christiaan Sgroten, 1573; coll. Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

dienst als drost van Harderwijk. Gezien de afwijkende religieuze inspanningen van de Harderwijker magistraat in die periode is het niet ondenkbaar dat Joseph, evenals andere hoogwaardigheidsbekleders in de stad, de gereformeerde religie was toegeaan en zo mogelijk bevorderde. In 1566 al waren enkele familieleden van zijn vrouw Jacoba van Speulde opgepakt vanwege betrokkenheid bij de Beeldenstorm in de stad.⁹

Het onderzoekskader

Deze korte afstammingsreeks van Paul van Arnhem geeft zicht op een dieperliggend verschijnsel. Wereldlijke en religieuze macht en invloed lagen in lokale gemeenschappen in de late middeleeuwen en aan het begin van de vroegmoderne tijd in elkaars verlengde. Deze constatering over de verstrengeling van macht en religie is natuurlijk niet nieuw, maar dat betekent niet dat ze in historisch onderzoek altijd worden gecombineerd. Dat geldt ook voor studies naar de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne adel.¹⁰

36

In de literatuur over de adel wordt er vaak op gewezen dat ridderschappen zich in de loop van de zestiende eeuw wisten te transformeren tot een gesloten stand.¹¹ Daarnaast wordt gesteld dat edelen zich, door de toenemende politieke centralisatie en reformaties, genoodzaakt zagen hun autoriteit en privileges te waarborgen en hun positie opnieuw te definiëren.¹² Dit leidde vervolgens weer tot het uitbouwen van sociale en economische activiteiten op het platteland.¹³ In het laatste decennium is de

---

van Almelo en lid van de Overijsselse Ridderschap, ging het collatorschap over op een andere familie, zie: Wijnaendts van Resandt, *De vicarieën*, 48.

- 9 G. van Hasselt, *Stukken voor de vaderlandsche historie* (4 dln.; Arnhem-Amsterdam, 1792-1793), I, 285.
- 10 In dit verband duidt 'macht' op de inspanningen van mensen die met verschillende middelen hun bestaan, identiteit of belangen willen opbouwen, garanderen of transformeren. Vgl. M. Mann, *The sources of social power* (4 dln.; Cambridge, 1986), I, 1-33. 'Religie' duidt in dit verband op het geheel aan manifestaties waarmee mensen blijf geven van hun omgang met het eeuwige. Door te kijken naar aspecten van leven, ervaringen en instituties, waardoor mensen contact maken met de zichtbare en onzichtbare werkelijkheid, wordt meer zicht verkregen op het karakter van religie. Daarnaast heeft religie in dit verband een nadrukkelijke interactie met het profane dat ontstaat rondom religieuze uitingen. Vgl. N. Smart, *Dimensions of the sacred. An anatomy of the world's beliefs* (Berkeley, 1996) 1-15.
- 11 H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (tweede druk; Amsterdam, 1990) 36; R.G. Asch, *Nobilities in transition 1550-1700. Courtiers and rebels in Britain and Europe* (Londen, 2003) 14; G.A. Noordzij, 'De late middeleeuwen: ridderschap, vorst en territorium', in: C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a., ed., *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zwolle, 2013) 29-51; F. Keverling Buisman, 'Adel en ridderschap in transitie: van landsheerlijke naar soevereine stand, 1543-1621', in: ibidem, 53-96.
- 12 M.L. Busch, *The European nobility* (2 dln.; Manchester, 1983), I, 206-207; J. Dewald, *The European nobility, 1400-1800* (Cambridge, 1996) 117. Voor Gelre is geweest op de – veelal nadelige – gevolgen van de centralisatiepolitiek van Karel V en Filips II voor edelen en steden; zie W. van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581)', in: F. Keverling Buisman e.a., ed., *Verdrag en tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Hilversum, 1993) 121-152.
- 13 Dewald, *The European nobility*, 201. Voor de Veluwe is geweest op de groeiende invloed van ambtsjonkers die allerhande economische activiteiten op het platteland wisten te controleren en te gebruiken om hun eigen posities te versterken. Zie hiervoor S.W. Verstegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geerfden op de Veluwe tijdens Ancien Régime, Revolutie en Restauratie (1650-1830)* (Amsterdam, 1989).

aandacht voor de verhouding tussen machtswerking en religieuze verandering toe- genomen.¹⁴ Zo is – met name voor het Duitse Rijk – aangetoond dat edelen door ver- andering van confessie gedwongen werden hun eigen positie te heroverwegen en te zoeken naar nieuwe vormen van invloed en overwicht in het kerkelijke domein.¹⁵ Dit betekende niet dat edelen ook direct één confessie in het bijzonder omhelsden. Veel van hen hielden een middenpositie en weigerden te kiezen voor een uitgesproken vorm van het christelijk geloof. Door aansluiting te zoeken bij hoge autoriteiten en lokale machthebbers – zoals magistraten – en door hun adellijke netwerken in te zet- ten, wisten ze hun invloed op de lagere rechtspraak te behouden, economische activi- teiten te controleren en waren ze in staat om opnieuw een vooraanstaande positie in te nemen binnen lokale gemeenschappen.¹⁶

Hoewel macht en religie binnen het historisch onderzoek steeds meer op elkaar betrokken worden, blijven enkele problemen zichtbaar. Zo is er nog onvoldoende zicht op de plaats van, met name, de lagere adel binnen het kerkelijke en religieuze leven in plattelandsgemeenschappen. De oorzaak van die lacune moet gezocht wor- den in de fragmentatie die het onderzoek naar met name de zestiende eeuw nog altijd parten speelt. Opstand en reformatie worden vaak opgevat als breukvlakken waar- door sociale groepen, waaronder de adel, veelal beschreven worden vanuit disconti- nuïteiten en bijgeval een stereotype karakterisering opgeplakt kunnen krijgen.¹⁷ Het is dus zaak om tegen de achtergrond van oorlog en transformatie een meer sociale in- steek te hanteren en op zoek te gaan naar zowel continuïteiten als discontinuïteiten van adellijke macht in de zestiende eeuw. Alleen op die manier kan beter zicht ver- kregen worden op de veranderde rol van edelen binnen de oude, plaatselijke ‘christe- lijke gemeenschap’ (*corpus christianum*).¹⁸

14 Zie bijvoorbeeld D.H. Nexon, *The struggle for power in early modern Europe. Religious conflict, dynastic empires and international change* (Princeton, 2009); P. Rietbergen, ed., *Sacrale macht. Religie en poli- tiek in vroegmodern Europa. Opstellen aangeboden aan dr. Jacques Geurts* (Nijmegen, 2015).

15 Asch, *Nobilities*, 70-85; B. Gillner, *Freie Herren – Freie Religion. Der Adel des Oberstifts Münster zwi- schen konfessionellem Konflikt und staatlicher Verdichtung 1500 bis 1700* (Münster, 2011).

16 K.M. Brown, *Noble power in Scotland from the Reformation to the Revolution* (Edinburgh, 2011) 240; D.M. Luebke, *Hometown religion. Regimes of coexistence in early modern Westphalia* (Charlottesvil- le, 2016) 201-220. Voor de zeventiende eeuw is gewezen op de activiteiten van katholieke edelen, hun positie binnen lokale gemeenschappen en hun contacten met andersdenkenden, zie: C.H. Parker, *Faith on the margins. Catholics and catholicism in the Dutch Golden Age* (Cambridge, MA-Londen, 2008) en C. Gietman, ‘Katholieke adel in een protestants gewest, 1621-1795’, in: Schimmelpenninck van der Oijje e.a., *Adel en ridderschap*, 177-210.

17 De nog altijd gangbare gedachte dat de Nederlandse adel tijdens de Opstand onmachtig, onverschillig en onbetrouwbaar zou zijn geweest is daarvan een voorbeeld; zie L. Duerloo en L. De Frenne, ‘Het verdeelde huis’, in: L. Duerloo en L. De Frenne, ed., *Het verdeelde huis. De Nederlandse adel tussen opstand en re- conciliatie* (Maastricht, 2011) 3-5. Het idee dat de reformatie de drijvende kracht zou zijn geweest achter het uiteenvallen van het *corpus christianum*, waarbinnen de adel een belangrijke plek innam, is ook nog altijd overheersend. Zie W. Reinhard, ‘Konfession und Konfessionalisierung in Europa’, in: idem, ed., *Be- kenntnis und Geschichte. Die Confessio Augustana im historischen Zusammenhang* (München, 1981) 165- 189; H. Schilling, *Religion, political culture and the emergence of early modern society* (Leiden, 1987).

18 B.J. Kaplan, *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe*

Vanuit deze gedachte wordt in dit artikel gepoogd een antwoord te formuleren op de vraag in hoeverre de religieuze verandering op de Veluwe, in een periode van regionale machtswisseling, kon bijdragen aan de consolidatie of transformatie van adellijke macht binnen lokale gemeenschappen.¹⁹ Door het gebruik van laatmiddeleeuwse collatierechten te analyseren, wordt meer inzicht verworven in de verhouding tussen macht en religie in dorpen en kleine steden.²⁰ Het bezitten van een geestelijke stichting mag niet slechts voorgesteld worden als een geijkt middel voor machtsuitbreiding, hoewel de invloed van een bepaalde groep mensen er wel aanzienlijk door vergroot kon worden.²¹ Gemeenschappelijke stichtingen dienden allereerst een hoger doel. Ze waren gericht op het veiligstellen van het gebed voor overledenen uit de eigen gemeenschap. In het verlengde van deze zorg voor het zielenheil was het voor stichters eveneens van belang om hun boetvaardigheid, ook na hun dood, aan de wereld te laten zien. Het vicarie-altaar werd op die manier een tastbaar middelpunt van de band tussen levende en overleden verwanten, oftewel de memoria van een geslacht, en werd gebruikt om sociale groepen nader te definiëren en bijeen te houden.²² Het was voor stichters en collators dan ook van belang om vanuit de geestelijke fundatie zoveel mogelijk hun eigen netwerk te begunstigen. Dit bracht religieuze invloed met zich mee, omdat in de praktijk vrijwel elke voordracht zonder bezwaar door kerkelijke autoriteiten werd overgenomen.

(Cambridge, MA-Londen, 2007) 71-72; B. Moeller, *Reichsstadt und Reformation* (Berlijn, 1987) 56-80.

- 19 Machtswisseling en religieuze verandering kenden op de Veluwe, ten opzichte van de andere Gelderse kwartieren, een geleidelijk verloop. Het gebied is dan ook zeer geschikt om de verbinding tussen beide ontwikkelingen te analyseren. Bovendien is het Kwartier van Veluwe het meest gevrijwaard gebleven van oorlogsgeweld en politieke en sociale instabiliteit, hoewel de vaak wisselende soevereiniteit tijdens de periode 1543-1609 ook hier een duidelijke rol kon spelen. Zie W. Jappe Alberts, 'Gelderland van 1543-1566', in: J.J. Poelhekke e.a., ed., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen, 1975) 79-96; P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, 'Gelderland van 1566-1609', in: *ibidem*, 119-131.
- 20 Een collator bezat het recht om een kandidaat voor een geestelijk ambt (*beneficium*) voor te dragen aan de aartsdiaken. De benoemingsprocedure die volgde was een zuiver kerkelijke aangelegenheid, maar de collator kon met zijn voordracht wel invloed uitoefenen. Omdat in de praktijk weinig tot geen bezwaren werden ingediend, zowel door de bisschop, aartsdiaken of parochianen, bepaalde de patroon in feite de benoeming van geestelijke functionarissen. Netwerken waren dus – voor zowel collator als kandidaat – belangrijk voor het verkrijgen van kerkelijke invloed of een kerkelijk ambt. Zie A.J.A. Bijsterveld, 'Organisatie en instellingen van het bisdom Luik in Noord-Brabant', in: J.A.F.M. van Oudheusden e.a., ed., *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant* (Delft, 1993) 99; J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen, 2004) 171-172.
- 21 Het analyseren van collatierechten kan dus meer inzicht geven in de samenhang tussen religie, samenleving en cultuur. O.G. Oexle, 'Memoria und Memorialbild', in: K. Schmid en J. Wollasch, ed., *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenks im Mittelalter* (München, 1984) 394.
- 22 O.G. Oexle, 'Gegenwart der Toten', in: H. Braet en W. Verbeke, ed., *Death in the Middle Ages* (Leuven, 1983) 22; C.M.M. Horch, *Der Memorialgedanke und das Spektrum seiner Funktionen in der bildenden Kunst des Mittelalters* (Nijmegen, 2001) 15; C. Gietman en A. Verschoor, *Een goed voor de eeuwigheid. De Gelderse vicarie Sancti Nicolai, 1501-2001* (Westervoort, 2001) 30; T. van Buuren, K. Ragetti en A.-J. Bijsterveld, 'Researching medieval memoria. Prospects and possibilities. With an introduction to *Medieval Memoria Online (MeMO)*', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, XIV (2011) 191.

Na de benoeming van Jan van Nassau als stadhouder van Gelre en Zutphen in 1578 werden van hogerhand pogingen ondernomen om alle katholiek-religieuze activiteiten te stoppen. Ook de bediening van vicarieën werd daardoor verboden, hetgeen het einde betekende van een religieuze uitingsvorm die ook een belangrijk sociaal doel diende. Het Hof van Gelderland wilde geestelijke instellingen een pieuze bestemming geven, zodat ze ter beschikking konden worden gesteld aan 'gereformeerde studenten' of 'plaatselijke zorginstellingen'. Door middel van strikte maatregelen, uitgevaardigd in plakkaten en aanvankelijk uitgevoerd door de nieuw opgerichte Kerkenrekenkamer, werd geprobeerd om religieuze instellingen aan de katholieke jurisdictie te onttrekken, de daaraan verbonden religieuze activiteiten te verbieden en een einde te maken aan oude verworvenheden, die in veel gevallen intensief samengingen met religieuze praktijken.²³ In de periode die volgde bleken de pogingen van het Hof niet altijd effectief. Meer dan de helft van de Veluwse vicarieën bleef behouden voor de stichters en hun nazaten en vrijwel alle adellijke collators behielden hun collatierechten. Met die rechten konden geen katholieke priesters meer worden voorgedragen. Ook collatierechten op parochies werden vaak opgeheven en werden vervangen door het recht op predikantsbenoeming. Veel edelen en ambtsjonkers wisten die rechten in handen te krijgen of te behouden. In slechts vijf Veluwse dorpen werden vanaf 1592 predikanten benoemd door de kerkenraad en de classes. In alle overige plaatsen hadden edelen en ambtsjonkers een duidelijke stem in de voordracht, ongeacht hun religieuze signatuur.

39

Alleen het analyseren van adellijke collatierechten en predikantsbenoemingen is niet voldoende om de rol van edelen binnen Veluwse dorpen en landsteden voor het voetlicht te brengen. Hier doet zich echter een bronnenprobleem voor, omdat maar weinig materiaal inzicht kan geven in de schuivende machtsverhoudingen die ook op kerkelijk gebied hun uitwerking hadden. Een belangrijke – en uitgesproken gereformeerde – bron vormen de *classicale acta*, die vingerwijzingen bevatten naar de correspondentie tussen de classis, het Hof en lokale machthebbers, zoals edelen. Zij geven een weliswaar gekleurd maar scherp beeld van de sleutelperiode rond 1600.²⁴ De *classicale correspondenties* zijn eveneens te traceren in de brieven die zijn verstuurd en ontvangen door het Hof van Gelderland, het hoogste rechtscollege van het gewest.

23 A.J. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen* ('s-Gravenhage, 1939) 7-90.

24 Versteegen analyseert de groeiende macht van de Veluwse ambtsjonkers en hun positie ten opzichte van lokale geërfden, maar geeft niet aan hoe de jonkers rond 1600 hun invloed op met name kerkelijke zaken wisten te garanderen; zie Versteegen, *Gegoede ingezetenen*, 43. Roessingh gebruikt de godsdienststelling van 1809 als bron om het regionale karakter van het katholicisme duidelijk te maken. De telling uit 1809 is door hem op een juiste manier gebruikt en verantwoord en geeft inzicht in de steun van lokale edelen aan met name de Hollandse Missie vanaf 1623. Ook bij Roessingh blijft echter de vraag onbeantwoord hoe lokale edelen na de politieke overgang in Gelre en Zutphen hun kerkelijke macht konden veiligstellen, uitbouwen en toepassen; zie H.K. Roessingh, *Het Veluwse kerkvolk geteld. De uitkomsten van de godsdienststelling van 1809 in sociaal-historisch perspectief* (Zutphen, 1978).

In het archief van het Hof zijn ook brieven aan ambtsjonkers, schouten en geërfden terug te vinden. Het Hof pakte kerkelijke onderwerpen daadkrachtig op, en dus geven die correspondenties ook een goed inzicht in de kerkelijke situaties in de dorpen. Door gebruik te maken van gegevens over collatierechten en vicarieën, classicale acta en brieven die door het Hof zijn verstuurd en ontvangen, kan een beeld worden geschetst over hoe edelen macht konden uitoefenen in religieuze zaken tot circa 1578, hoe de overgang van hun rechten op dit terrein rond 1578 verliep en welke gevolgen dat had voor de positie van edelen op het Veluwe platteland. Het onderzoeken van drie casussen, kan helpen die vragen te beantwoorden. Afsluitend wordt een vergelijking gemaakt met edelen uit omliggende regio's om de gemaakte analyses in het juiste perspectief te plaatsen.

Succesvolle religieuze profilering

40

De al eerder aangehaalde Johan van Arnhem tot Kernhem stichtte samen met de schout, kerkmeesters en enkele ingezetenen een vicarie in de parochiekerk van Ede. Naast die vicarie had hij zeggenschap over nog twee andere geestelijke stichtingen in dezelfde kerk, waarmee hij het recht van benoeming van alle vicarieën in Ede in handen had. In het nabijgelegen Wageningen, waar veel edelen uit de regio eveneens invloed konden uitoefenen, was de situatie vergelijkbaar. De parochiekerk telde in de zestiende eeuw tien vicarieën. Het collatierecht van vier daarvan was in bezit van edelen en patriciërs, die onderling aan elkaar verwant waren. Zo was de St. Catharina-vicarie in handen van de familie Van Sallandt. Cornelis van Sallandt (1545-1615), de latere burgemeester van Arnhem en lid van de Arnhemse St. Nicolaibroederschap,²⁵ werd na de dood van zijn vader Wijnand de formele collator. Waarschijnlijk omdat hij te jong was, was zijn neef Cornelis van Wees (1530-1577) gemachtigd om het collatorschap te vervullen. Cornelis van Wees, ook een latere burgemeester van Arnhem, was een zoon van Christoffel van Wees en Cunera van Sallandt, die in 1544 golden als collators van de St. Antonius-Maarschalk-vicarie in dezelfde kerk.²⁶ Zowel de familie Van Sallandt als de familie Van Wees hadden haar vicarie gesticht samen met stedelijke patriciërs en burgers uit hun eigen netwerk.²⁷

In de stichtingsbrief van de vicarie van St. Antonius-Maarschalk werd nadrukkelijk vermeld dat de vicarie gefundeerd was om de zielen van de voorouders en nako-

25 W.J. d'Ablaing van Giessenburg, *De ridderschap van de Veluwe, of geschiedenis der Veluwsche jonkers* (s-Gravenhage, 1859) 119.

26 D'Ablaing van Giessenburg, *De ridderschap*, 74.

27 H.L. Driessen, 'Begiftiging van de kerk van Wageningen door Jorien van Weze in 1521', *Archief Aartsbisdom Utrecht*, LXI (1937) 644. De overige collators behoorden tot de adellijke familie Van Ingen Nulant en de patriciërsfamilie Van Kreeft; zie Wijnaendts van Resandt, *De vicarieën*, 110. Voor Van Ingen Nulant, zie D'Ablaing van Giessenburg, *De Ridderschap*, 198. Anthonius van Kreeft deed in 1610 dienst als burgemeester van Wageningen; zie Gelders Archief, Arnhem (GA), Oud Rechterlijk Archief Arnhem, inv.nr. 413.

melingen van de stichters te verlossen en te troosten. Alle handelingen moesten dan ook gericht zijn op de eer van God, het welbevinden van de naaste en het heil van de eigen gemeenschap.²⁸ Bij zo'n heilig doel hoorde een heilig middel, daarom werden ook eisen opgesteld waaraan een vicaris moest voldoen: hij mocht niet samenwonen met een concubine of anderszins een ergerlijk leven leiden en het werd hem verboden zonder aanleiding een herberg te bezoeken. Op Hemelvaartsdag 1558 werd duidelijk dat die bepalingen geen dode letters waren, maar intensief werden gecontroleerd. Voorafgaand aan de mis en processie werd vicaris Albert, tijdens het aantrekken van de misgewaden, onaangenaam verrast. Mogelijk had hij zich in de achterliggende periode niet gehouden aan de richtlijnen waarvan in de stichtingsbrief melding werd gemaakt, want plotseling werd de deur van de sacristie geopend door Cornelis van Wees en Dirk van Lawick, die hem duidelijk maakten dat hij uit zijn ambt was ontheven.²⁹ Als reactie gaf de vicaris in niet mis te verstane woorden uiting aan zijn onvrede over het besluit, waarop ruzie ontstond in de sacristie. In de kerk, die vol zat met parochianen, was de opschudding duidelijk waarneembaar en binnen mum van tijd verdrongen nieuwsgierige burgers zich in de sacristie. Toen ook de schout arriveerde om van het voorval kennis te nemen, was het conflict hoog opgelopen. Een broer van de vicaris, een zekere Jan, had Cornelis van Wees uitgescholten en probeerde hem tegen de grond te slaan, hetgeen door omstanders werd voorkomen. Na tussenkomst van de pastoor werd de ruzie gesust, waarna de gebruikelijke mis kon worden gevierd. De actie van Jan bleef echter niet ongestraft. Nadat hij, diezelfde dag, tijdens de hemelvaartprocessie opnieuw uiting had gegeven aan zijn haat tegen Van Wees, werd hij opgepakt en kreeg hij voor de rechtbank een zware straf opgelegd. Enkele dagen later liep hij in een linnen kleed en met een brandende kaars voor een processie uit, terwijl hij God en de magistraat om vergeving vroeg. Het blaazen van de heilige stedelijke gemeenschap was immers beoedeld. En daarop stond een zware strafmaatregel.

Lokale gemeenschappen waren dus heterogeen, maar zeer hecht. Mensen van verschillend allooi participeerden rondom de memoriastichting en dat zou ook na de invoering van de gereformeerde religie zo blijven.³⁰ Dit wijst in de richting van een sacraal gefundeerde gemeenschap waarin religieuze beleving en religieuze expressies een grote plek innamen. Er was echter ook sprake van verschillende lagen van beïnvloeding. Kerkelijke en wereldlijke invloedsferen wisselden elkaar af, maar de grootste macht lag bij edelen en patriciërs. Zij hadden de gemeenschap niet alleen voorzien van de nodige middelen voor onderhoud van zielzorgers, maar waren op basis

²⁸ Driessen, 'Begiftiging', 644-646.

²⁹ Dirk was waarschijnlijk een zoon van de edelman Ernst van Lawick, die in 1544 overleed en werd begraven te Wageningen, zie D'Ablaing van Giessenburg, *De Ridderschap*, 21.

³⁰ In 1602 werd in de classisvergadering bericht dat in Wageningen gildemaaltijden werden gehouden waarbij de memoria van onder andere de St. Anthonius-Maarschalk-vicarie nog altijd werden gehandhaafd. Acta classis Over-Veluwe, 1602 II, art. 9, in: Ravensbergen, *Acta Gelderland*, 646.

van hun sociale positie ook gemachtigd om toezicht te houden op correcte uitvoering van religieuze handelingen en de morele zuiverheid van de vicarissen. Er was bij memoriestichtingen dus sprake van een natuurlijke samensmelting van seculiere invloed en religieuze inmenging binnen een afgebakende sociale context, waarbij de leiders hun verheven positie gebruikten om kerkelijke en religieuze zaken te sturen.

Ook na het doorbreken van de nieuwe politieke orde op de Veluwe bleven kerkelijke rechten en wereldlijke invloed aan elkaar verbonden. Zo wisten de Van Arnheems niet alleen het collatierecht van al hun vicarieën te behouden in Ede, maar ook de predikantsbenoeming te claimen.³¹ Al in 1580 werd Ede – als eerste dorp op de Veluwe – voorzien van een predikant, die lange tijd dienst deed. In 1589 deed zich echter een geschil voor tussen de parochianen en de predikant, waarna Carel van Arnhem tot Kernhem besloot om de predikant af te zetten.³² Het Hof maakte direct bezwaar, probeerde de predikant in Ede te houden maar slaagde niet in die opzet. Het college zag zich genoodzaakt de stadhouder in te lichten en verzochtte dat het wegsturen van een predikant door een niet-kerkelijk persoon in strijd was met het wereldlijke en kerkelijke recht.³³ Enkele jaren later benoemden de Van Arnheems Petrus Sonnius als predikant, die naast Ede ook alle andere dorpen binnen het schoutambt zou bedienen.³⁴ Hoewel Carel van Arnhem het bestuur over het schoutambt Ede moest delen met de jonkers Jorden van Lawick en Lubbert Torck tot Nederhemert, hebben laatstgenoemden hier nooit kerkelijke invloed kunnen uitoefenen.

Het ontberen van kerkelijke inspraak in het schoutambt werd klaarblijkelijk door Van Lawick en Torck betreurd. Zij zagen zich genoodzaakt om op een andere manier zich te verzekeren van hun lokale macht. Dat lukte in Wageningen, waar de predikantsbenoeming was voorbehouden aan de magistraat. Jorden van Lawick greep zijn kans en slaagde erin om als schepen benoemd te worden. Daarnaast trad hij als lidmaat toe tot de gereformeerde kerk en werd hij al snel benoemd tot ouderling.³⁵ Lubbert Torck wist de positie van drost van Wageningen in handen te krijgen en was op die manier verzekerd van macht en invloed.³⁶ Met de politieke wisselingen in de regio werd de machtsbasis van edelen zodanig op de proef gesteld, dat het opnieuw be-

31 Voor 1581 maakte de landsheer actief gebruik van zijn collatierecht op de parochiekerk van Ede; zie J.S. van Veen, 'Johan Arntss, pastoor van Ede', *Archief Aartsbisdom Utrecht*, XXXI (1906) 147. Met het afzweren van Philips II door de Staten van Gelre en Zutphen in 1581 ontstond een vacuüm rondom het parochiële benoemingsrecht. Het ligt voor de hand dat Carel van Arnhem van die ruimte gebruik heeft gemaakt om binnen de nieuwe situatie het recht op de predikantsbenoeming te claimen.

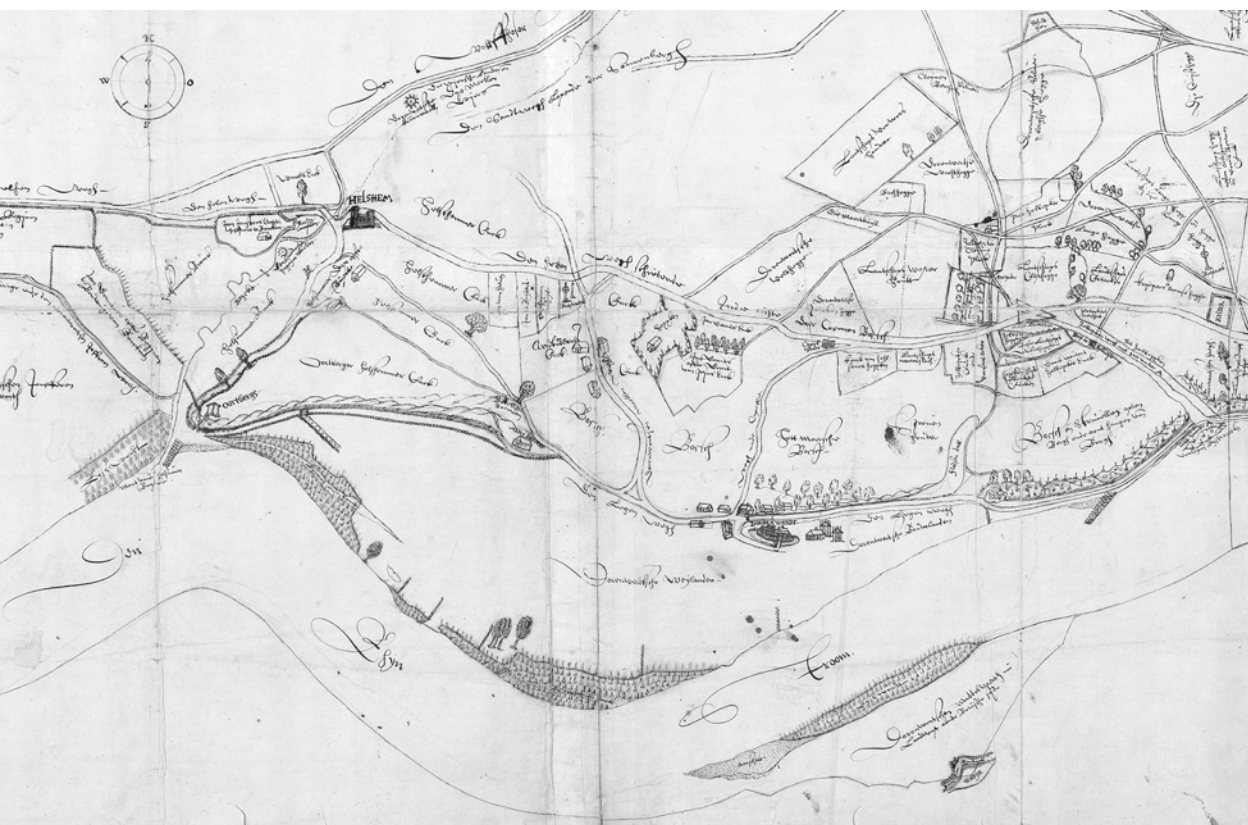
32 GA, Archief van het Hof van Gelre en Zutphen (AHGZ), inv.nr. 1000, br. 5911, brief van het Hof aan Carel van Arnhem en de schout van Ede, 17 mei 1587.

33 GA, AHGZ, inv.nr. 682, br. 5985, brief van het Hof aan de stadhouder, 17 mei 1587.

34 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, br. 8300, brief van het Hof aan de jonkers, schout en kerkmeesters van Ede, 10 okt. 1597; br. 8307, brief van de jonkers, schout en kerkmeesters van Ede aan het Hof, 12 okt. 1597.

35 Jorden van Lawick is meermalen aanwezig geweest op de classis Over-Veluwe en werd tweemaal afgevaardigd naar de gewestelijke synode. Zie Acta classis Over-Veluwe, 1599 I, art. 2; 1601 I, art. 2; 1604 I, art. 26; 1607 I, art. 2; 1608 I, art. 20, in: Ravensbergen, *Acta Gelderland*, 636, 644, 660, 670, 673.

36 D'Ablaing van Giessenburg, *De Ridderschap*, 21.

Detail van de kaart van de hoge heerlijkheid Doorwerth, 1616 (Bernard Kempinck; coll. Gelders Archief, Arnhem)

vestigen van adellijke macht gewenst was. Het garanderen van kerkelijke invloed bleek daarvoor een beproefd middel. Edelen die door politieke en kerkelijke veranderingen hun leidende positie bedreigd zagen, konden zich door het beïnvloeden van de predikantsbenoeming opnieuw profileren. Zo werd hun leidende positie vernieuwd en onderstreept.

De religieuze machtsbasis bedreigd

In de Veluwe heerlijkheden was de situatie zowel voor als na 1578 anders dan in de schoutambten. Toen Daem Schellart van Obbendorf (1530-1602), heer van Rosande, Gürzenich, Schinnen, Geijsteren en Flodorp, in 1558 trouwde met Walraven van Voorst, vrouwe van Doorwerth, werden zijn bezittingen en rechten aanzienlijk uitgebreid. Vanaf dat moment was hij bevoegd om de lage en hoge jurisdictie in de heer-

lijkheden Doorwerth (bij Renkum) en Rosande (bij Oosterbeek) uit te oefenen, hetgeen hem in de praktijk vrijwel de absolute machthebber in die gebieden maakte. Behalve op de wereldlijke macht maakte Schellart ook aanspraak op een aantal kerkelijke rechten. Als heer van Doorwerth was hij bevoegd om de pastoor van Voorst voor te dragen, een voorrecht dat was verleend door de abdij van Prüm. Diezelfde abdij zorgde er in 1568 voor dat Schellart werd benoemd tot rentmeester van de Prümse goederen, een functie die hij tot 1599 vervulde.³⁷ Naast deze Prümse voorrechten bezat de heer van Doorwerth en Rosande ook het collatorschap van de parochiekerken in Heelsum en Oosterbeek en van een drietal vicarieën in de kerken van Renkum en Oosterbeek.³⁸ Daarnaast had Schellart ook nog aanspraak weten te maken op het collatorschap van een tweetal vicarieën in de parochiekerk van Arnhem, wat zijn kerkelijke machtsbasis completeerde.

44 De bewoners van kasteel Doorwerth waren al decennialang erg begaan met hun zielenheil en dat van hun naaste familie, zoals de vele vicariestichtingen laten zien. Hun religieuze gevoelens reikten echter verder dan hun eigen familie, getuige een kerkelijk conflict uit het jaar 1556. In dat jaar werd duidelijk dat de weduwe van de heer van Doorwerth zomaar een nieuwe pastoor had aangesteld. Zijn concurrent, een priester die de goedkeuring van de Utrechtse bisschop had gekregen en dus ook bevoegd was om in Doorwerth zielzorg te verlenen, ging naar het Hof om te protesteren. In Arnhem kreeg hij te horen dat aan de reeds aangestelde priester de voorkeur werd verleend, omdat de Doorwerthse weduwe en de inwoners van de heerlijkheid erg tevreden waren over hun huidige dienaar.³⁹ De Van Voorsts maakten gebruik van hun eigen machtspositie en kerkelijke rechten om de eenheid van de heilige gemeenschap te garanderen, ook al ging dit tegen de algemeen geldende regels in.

Vanaf 1590 kregen ook de heren van Scherpenzeel en Hoevelaken te maken met vergaande maatregelen van het Hof om de katholieke jurisdicties en praktijken de kop in te drukken. Johan III heer van Scherpenzeel en drost van de Veluwe (1552-1619) en Jacob van Zuylen van Nyvelt tot Hoevelaken en Geresteijn (†1626) dienden verstandig te opereren om de machtige arm van het Hof van zich af te slaan. In 1594 gaf het college Johannes Fontanus opdracht om de 'afgoderij' in Scherpenzeel en Hoevelaken een halt toe te roepen.⁴⁰ In beide plaatsen had dit geen effect. Jacob van Zuylen van Nyvelt liet eenvoudigweg niets van zich horen, ondanks herhaalde oproepen van het Hof om een vanuit Arnhem naar Hoevelaken gestuurde predikant

37 In 1568 werd ten behoeve van Daem Schellart van Obbendorf het 'leenboek der leenghuederen der heren van Pruynd inden fforstendoeme Gelre enne graffschap Sutven gelegen' aangelegd. Zie GA, Leenkamer Klarenbeek, inv.nr. 5.

38 A. Oltmans, 'De kerken te Wolfhezen en te Heelsum in het kerspel Wolfhezen', in: *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, XXVI (1923) 51-54; idem, 'De oude kerk te Oosterbeek en hare bedienaren', *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, 28 (1925) 132; Wijnaendts van Resandt, *De vicarieën*, 66, 87-88.

39 De brief uit het procesdossier is geheel overgenomen in Oltmans, 'De kerken', 54.

40 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, br. 7508, brief van het Hof aan Johannes Fontanus, 27 maart 1594.

aan te nemen.⁴¹ Intussen werden in Hoevelaken kinderen gedoopt door de pastoor, werden de heilige dagen gevierd en verzette Jacob zich tegen het afbreken van de vicarie-altaren in de parochiekerk.⁴² Het Hof en de classis zagen dit met lede ogen aan, maar wisten zoveel druk uit te oefenen dat er uiteindelijk ook in Hoevelaken een predikant kon worden benoemd. Johan van Scherpenzeel hanteerde een andere tactiek, waarbij hij simpelweg gebruik maakte van contacten bij het Hof. Hij liet aanvankelijk ook niets van zich horen, maar maakte wel gebruik van zijn recht om een voorganger te benoemen of te ontslaan. Toen het Hof herhaaldelijk had gemeld dat er een predikant naar Scherpenzeel was gestuurd, antwoordde de drost dat de inwoners van zijn heerlijkheid graag de oude pastoor als predikant zouden willen. De reactie van het Hof was negatief, maar het college moest vervolgens lijdzaam toezien hoe Johan van Scherpenzeel contact zocht met kanselier Elbertus Leoninus, hem voorstelde om de oude pastoor van Scherpenzeel als ‘tussenpaap’ te laten preken en zodoende met goedkeuring van de kanselier zijn oude pastoor wist te behouden.⁴³ Toch ontkwam ook Scherpenzeel niet aan een eerste predikant, die net als de dominee van Hoevelaken geen goede start meemaakte. Johan van Scherpenzeel gaf hem namelijk opdracht om in een misgewaad te preken, hetgeen de predikant weigerde. Daarop gaf Johan hem een gering geldbedrag mee en werd de predikant gesommeerd Scherpenzeel te verlaten.⁴⁴

45

Daem Schellart van Obbendorf hield zich, net als de heren van Scherpenzeel en Hoevelaken, aanvankelijk afzijdig, maar hij wist de katholieke zielzorg te centren rondom zijn eigen kasteel. Dit verschafte hem een sterke positie om de bevelen van het Hof en de classis in de wind te slaan. Schellart wist bovendien het collatie-recht van zijn vicarieën te behouden en behield de zeggenschap over de parochies in zijn gebied. Zijn kerkelijke invloed in Voorst en Renkum gaf hij echter in stilte op. Het moet voor de classis al snel duidelijk zijn geweest dat de heer van Doorwerth niet van plan was zijn katholieke geloof af te leggen, laat staan de gereformeerde classis te helpen bij hun gereformeerde kerkopbouw. De pastoor van Heelsum, die door de heer was voorgedragen en werd betaald, was op het kasteel een vaak geziene gast. Hij verzorgde er de mis, verleende pastorale diensten en gaf onderwijs aan de kinderen van Schellart.⁴⁵ De classis vermaande de pastoor van Heelsum herhaaldelijk om de kerkelijke vergaderingen te bezoeken, hetgeen hij niet deed.⁴⁶ Ook het officieel verbieden van het preken op Doorwerth en het dreigen met afzetting van

41 GA, AHGZ, inv.nr. 1005, br. 7562, brief van het Hof aan de schout van Nijkerk; 7655, brief van het Hof aan Jacob van Zuylen van Nyevelt, 5 nov. 1594.

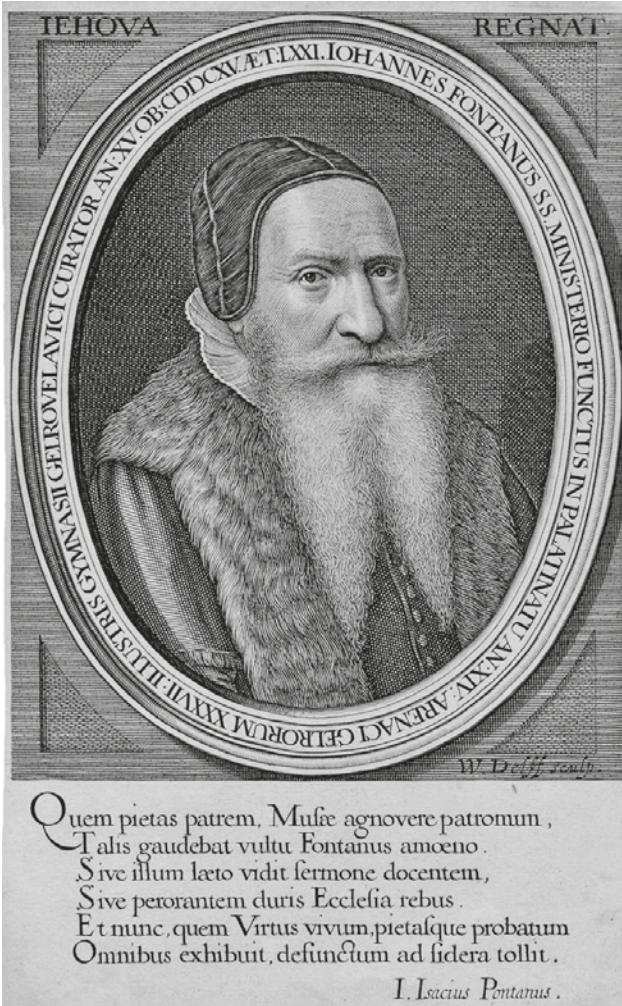
42 Acta classis Over-Veluwe, 1607 I, art. 15, in: Ravensbergen, *Acta Gelderland*, 672.

43 GA, AHGZ, inv.nr. 1006, br. 8122, brief van Johan van Scherpenzeel aan de kanselier, 13 febr. 1597.

44 Acta classis Over-Veluwe, 1601 I, art. 8, in: Ravensbergen, *Acta Gelderland*, 642.

45 Oltmans, ‘De kerken’, 54.

46 Acta classis Over-Veluwe, 1598 I, art. 3, in: Ravensbergen, *Acta Gelderland*, 630.

Johannes Fontanus (1564-1615), predikant in de Palts en te Arnhem (gravure, W.J. van Delff, 1615; coll. Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam, afdeling Bijzondere Collecties)

de pastoor sorteerden niet het gewenste effect.⁴⁷ In 1613 werden in de heerlijkheid nog volop kinderen katholiek gedoopt en drie jaren later sprak de classis onverminderd over de ‘afgoderij’ op Doorwerth.⁴⁸ Pas in 1617 deden de gereformeerden een officiële poging om de kerken van Renkum en Heelsum samen te voegen, omdat – in de woorden van de classis – niet alleen kinderen paaps werden gedoopt, maar ook de oudere mensen zouden sterven zonder leer, onderwijs of vertroosting uit de

47 Acta classis Over-Veluwe, 1598 l, art. 3; 1599 l, art. 7, in: ibidem, 630, 637.

48 Acta classis Over-Veluwe, 1613 l, art. 15; 1616 l, art. 7, in: ibidem, 697, 705.

Bijbel.⁴⁹ De heer van Doorwerth bleef echter alle brieven uit Arnhem negeren en wist door zich in stilzwijgen te hullen de gereformeerde invloed lange tijd te weren uit zijn rechtsgebied. Het kostte de classis veel moeite om in Heelsum en Oosterbeek een predikant te laten preken, hetgeen impliceert dat de ingezetenen van Doorwerth en Rosande hun heer volgden in zijn religiekeuze.

Net als in Wageningen en Ede vormden politieke macht en religieuze invloed in de heerlijkheden een eenheid. Kerkelijke rechten waren een vanzelfsprekende aanvulling op een wereldlijke machtsbasis, en met name de heer van Doorwerth zocht dan ook intensief naar uitbreiding ervan. In navolging van de politieke overgang in Gelre probeerden het Hof en de classis de religieuze invloed van de heren van hoge heerlijkheden aan banden te leggen. De heren hielden zich echter stil en sloegen de instructies van het Hof in de wind. In Scherpenzeel en Hoevelaken was dit in beginsel effectief, temeer omdat de ingezetenen de heren volgden. Om een politiek isolement te voorkomen, kozen de heren van Scherpenzeel en Hoevelaken er uiteindelijk toch voor om soms gehoor te geven aan bevelen vanuit Arnhem. In Doorwerth liet de heer de bediening van de heilige sacramenten op zijn kasteel plaatsvinden. Het was voor hem dan ook makkelijker om standvastig te blijven en de katholieke zielzorg binnen zijn jurisdictie te garanderen. Binnen de heerlijkheden waren de adellijke inspanningen veel meer gericht op het behoud van een reeds bestaande rechten binnen een duidelijk afgebakend rechtsgebied.⁵⁰ Een al te rigoureuze verzet kon de heren mogelijk in een politiek isolement brengen. Ze wisten zich echter gesteund door hun onderdanen.

47

Het uitbuiten van kerkelijke rechten

In het schoutambt Voorst, dat bestond uit de kerspels Voorst, Terwolde, Twello en Wilp, was de schout lange tijd de belangrijkste functionaris geweest, belast met bestuurlijke en gerechtelijke taken. Toen in de loop van de zestiende eeuw oorlogsgeweld en politieke onrust het leven op het platteland steeds meer ontregelden, brak niet alleen voor de schout, maar ook voor veel edelen een onzekere periode aan. Zij probeerden hun machtspositie veilig te stellen ten koste van de schout en andere grondbezitters. De machtsverschuivingen die zich daarbij in de loop van de tijd voordeden, konden behoorlijke gevolgen hebben voor de verhoudingen binnen lokale gemeenschappen, niet in de laatste plaats door het gebruik van kerkelijke invloed.

⁴⁹ Acta classis Over-Veluwe, 1617 III, art. 4, in: *ibidem*, 731.

⁵⁰ Zo weigerde de heer van Doorwerth lange tijd de plakkaten van het Hof en de Staten-Generaal in zijn domein te publiceren en biddagen uit te vaardigen. Zie 1620 I, art. 18, in: Ravensbergen, *Acta Gelderland*, 748. Het is dan ook zinvol om onderscheid te maken tussen heren van een heerlijkheid en ambtsjonkers op het platteland, omdat de adellijke jurisdictie in een heerlijkheid veel groter en zwaarwegender was dan de adellijke jurisdictie in een schoutambt. Vgl. C. Gietman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht, 2010) 245-246.

Voor 1578 waren de machtsverhoudingen in het schoutambt Voorst duidelijk afgebakend. De edelen namen zoveel als mogelijk zitting in de ridderschap en lokale geërfden handhaafden hun plaatselijke invloed. Ook de kerkelijke rechten waren al decennialang in handen van dezelfde personen. Het collatierecht van de parochies van Voorst en Terwolde was in bezit van respectievelijk de heer van Doorwerth en de heer van Ter Aa, terwijl de pastoors van Twello en Wilp werden voorgedragen door de landsheer.⁵¹ Ongeveer de helft van alle vicarieën in het schoutambt werden begeven door adellijke families. De overige stichtingen kwamen toe aan geërfden en parochianen. Maar na 1578 verschoven de verhoudingen. Daem Schellart van Obbendorf maakte geen actief gebruik meer van zijn collatierecht van de parochie van Voorst en het collatierecht van de kapel in Terwolde werd door het Hof geclaimd, ten nadele van de familie Van Renesse van der Aa. In de situatie die vervolgens ontstond, was niet duidelijk wie bevoegd was om pastoors af te zetten en eventuele nieuwe predikanten te benoemen. Het waren dan ook de lokale edelen die hun kans schoon zagen. Zij wisten niet alleen individuele collatierechten op vicarieën te behouden, maar het lukte hen ook predikanten, kosteren en schoolmeesters door het college van ambtsjonkers voor te dragen en te controleren.⁵² Vaak tot grote frustratie van de gewestelijke overheid.

De inspanningen van het Hof en de gereformeerden om de kerkelijke jurisdictie veilig te stellen, hadden in de jaren na 1578 maar een gering effect. De oorlogsdreiging was op veel plekken merkbaar en door politieke instabiliteit vroegen acutere zaken de aandacht. Na 1590 brak een periode aan van relatieve rust, hetgeen ervoor zorgde dat in Voorst voor het eerst een predikant werd gesignaleerd. Het is goed denkbaar dat die predikant zijn werk nauwelijks heeft kunnen doen, omdat parochianen nog altijd lokale priesters opzochten om zielzorg te ontvangen.⁵³ De jonkers hoefden in die periode hun invloed niet te laten gelden, maar werden in 1598 geconfronteerd met de noeste arbeid van Johannes Fontanus. De Arnhemse predikant ging zich persoonlijk bemoeien met de gereformeerde kerkopbouw in het IJsseldal en er werd direct begonnen met de examinatie van pastoors, het aanpakken van kerkelijke wanpraktijken en het verbieden van de katholieke zielzorg.⁵⁴ Hierdoor werden de jonkers uitgedaagd om hun kerkelijke rechten actief te gebruiken en middelen van verzet ter hand te nemen.

51 A. de Monte, *Acta visitationis diocesis Daventriensis ab Aegidio de Monte factae*, ed. R.E. Hattink (Zwolle, 1888) 157; Wijnaendts van Resandt, *De vicarieën*, 96 (noot 5); De Monte, *Acta*, 23; GA, AHGZ, inv.nr. 654, br. 1339, brief van het Hof aan de regentes, 18 sept. 1559.

52 Dit college van ambtsjonkers in Voorst duikt in 1608 voor het eerst op in de bronnen, zie: J.S. van Veen, 'Het ambt Voorst onder het bestuur der jonkers', *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, XIII (1910) 353-417. In overige Veluwe schoutambten waren colleges van ambtsjonkers actief vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw.

53 De predikant van Voorst, Gerhardus Verstegen, klaagde in 1595 over een priester uit Wilp die veel parochianen uit de regio voorzag van zielzorg. GA, AGHZ, inv.nr. 933, br. 7413, brief van Gerhardus Verstegen aan het Hof, 29 juli 1595.

54 *Acta classis Over-Veluwe*, 1598 I, in: Ravensbergen, *Acta Gelderland*, 629-633.

De ambtsjonkers konden verschillende middelen inzetten om de gereformeerde kerkopbouw te frustreren. Zo werden in veel gevallen kerkelijke inkomsten van predikanten niet uitgekeerd. Op de classisvergadering van 1600 beklaagde de predikant van Twello zich dat de ambtsjonkers, schout en kerkmeesters hem zijn vicarie hadden afgenomen. De classis besloot daarop de Gedeputeerde Staten aan te schrijven om zo de misstand juridisch te beëindigen.⁵⁵ Mogelijk waren de edelen en inwoners van Twello ontevreden over de predikant, want nog geen jaar later dienden ze bij de classis en het Hof een dringende aanvraag in om voormalig pastoor Wilhelmus Nagge als predikant te bevestigen.⁵⁶ Niet alleen het afnemen van een vicarie, maar ook het niet uitkeren van traktementen bleek een effectief middel om predikanten dwars te zitten. In Terwolde werd gedurende een periode van ruim tien jaar te weinig of geen traktement betaald door de ambtsjonkers, zonder dat ze daarmee ernstig in de problemen kwamen. De eerste predikant kreeg geen geld, omdat de jonkers dat volgens hem niet wilden geven. Zijn opvolger verging het niet veel beter. Pas na vier jaar werd hem een redelijk bedrag uitgekeerd.⁵⁷ Ook de predikant van Wilp werd met een soortgelijke actie geconfronteerd. De ambtsjonkers van Voorst wensden zijn traktement drastisch in te perken door per jaar 100 gulden van het stipendium af te halen. De classis schreef daarop een brief naar het Hof en de Gedeputeerde Staten en dreigde de edelen met een vertrek van de predikant, hetgeen nog in datzelfde jaar gebeurde.⁵⁸ De ambtsjonkers droegen niet alleen predikanten voor en betaalden hun traktement, zij oefenden ook invloed uit op de benoeming van kosteren en schoolmeesters. Het gebeurde vaak dat zij katholieke functionarissen aanstelden. Zo weigerde de schoolmeester van Voorst de classicale vergadering te bezoeken, terwijl die van Twello en Wilp de gereformeerde leer wel respecteerden maar nooit de gereformeerde kerkdiensten bijwoonden.⁵⁹ De kosteres van Terwolde bleek een 'papist', en dus werd de jonkers opgedragen haar af te zetten.⁶⁰ Twee jaar later bleek dat de ambtsjonkers een nieuwe koster hadden benoemd, die ook als schoolmeester fungeerde. Maar ook deze koster bleek geen zuiver leven te leiden. De classis zag zich dan ook genoodzaakt de koster ernstig te vermanen, maar tot een afzetting kwam het niet.⁶¹

49

De ambtsjonkers van Voorst werkten niet alleen de classis tegen. Verschillende edelen stelden hun havezate ter beschikking aan rondtrekkende priesters om zo toch nog katholieke zielzorg te kunnen ontvangen. In 1606 werd tijdens de classisverga-

55 Acta classis Over-Veluwe, 1600 I, art. 15, in: *ibidem*, 640.

56 Acta classis Over-Veluwe, 1601 I, art. 11, in: *ibidem*, 643.

57 Acta classis Over-Veluwe, 1601 II, art. 8; 1602 I, art. 6; 1603 II, art. 20; 1604 I, art. 20; 1605 I, art. 22; 1606 I, art. 9; 1610 I, art. 13, in: *ibidem*, 646, 648, 655, 659, 665, 682.

58 Acta classis Over-Veluwe, 1605 I, art. 21, in: *ibidem*, 664.

59 Acta classis Over-Veluwe, 1601 II, art. 4, in: *ibidem*, 645.

60 Acta classis Over-Veluwe, 1600 I, art. 13, in: *ibidem*, 640.

61 Acta classis Over-Veluwe, 1603 I, art. 10, in: *ibidem*, 651.

Elbert van Voorst tot Schoonderbeek, zijn echtgenote Johanna van Arnhem en hun kinderen, 1609
(*Geldersch Landschap & Kasteelen, Arnhem; bruikleen Brantsen van der Zyp Stichting*)

dering meegedeeld dat op de huizen Duistervoorde, Nijenbeek en Hacforts Veenhuis kinderen werden gedoopt en ‘afgoderij’ werd bedreven. Naast boeren uit de omgeving kwamen er ook burgers uit Deventer af op de katholieke erediensten in Voorst. De classis nam de situatie hoog op. Per brief werd aan de stadhouder en het Hof gevraagd om de samenkomsten te verbieden, hetgeen moeilijk te realiseren bleek.⁶² Amper een jaar later werden de samenkomsten nog steeds frequent gehouden en bleek dat zelfs de kinderen van de schout door een priester waren gedoopt.⁶³ Ook in de navolgende jaren was het duidelijk dat de door de adel geïnitieerde katholieke praktijk

⁶² Acta classis Over-Veluwe, 1606 I, art. 14, in: *ibidem*, 669.

⁶³ Acta classis Over-Veluwe, 1607 I, art. 6, in: *ibidem*, 670.

ken niet zomaar vielen te stoppen. Nog geruime tijd werd bericht over het dopen van kinderen, het toepassen van exorcisme en het preken door rondtrekkende priesters.

Het beschikbaar stellen van de eigen havezate voor katholieke zielzorg kwam op de Veluwe meer voor. In het schoutambt Apeldoorn had de Arnhemse burgemeester Gerrit Hacfort († 1595), kasteel Ter Horst bij Beekbergen in bezit.⁶⁴ Wijnand heeft samen met de andere ambtsjonkers Elbert van Voorst tot Schoonderbeek (1530-1611) en Goossen van Varick tot Wijenrade († 1623) nooit directe invloed kunnen uitoefenen op de predikantsbenoeming, omdat zij pas sinds de tweede helft van de zestiende eeuw een havezate beschikten in het schoutambt. De plaatselijke schout en geërfden hadden dan ook een sterke positie weten te verwerven en bemoeiden zich actief met kerkelijke zaken.⁶⁵ Voor de Hacforts restte niet anders dan het oprichten van een statie ten behoeve van de Hollandse Missie, die enkele decennia later op gang kwam. Dit kan betekenen dat Ter Horst al langere tijd dienst heeft gedaan als vluchtoord voor katholieken.⁶⁶ In het schoutambt Rheden was de situatie vergelijkbaar. Ursula van Middachten (1572-1643) was gemachtigd om predikanten te benoemen in Dieren, Ellecom en Spankeren, maar had daarnaast ook een kapel beschikbaar gesteld op kasteel Middachten.⁶⁷ Hoewel Ursula katholiek bleef, wendde zij haar invloed aan om het kerkelijke benoemingsproces te sturen. Zij nam daarbij niet rigoureuze afstand van de gereformeerden en had met enige regelmaat contact met de classis. Wel nam ze beslissingen die duidelijk ingingen tegen de richtlijnen van de classis. Zo zette zij eigenhandig de predikant van Spankeren af en benoemde ze een koster die niet voldeed aan de gereformeerde eisen. Toch stelde zij ook haar kasteel beschikbaar om een classicale vergadering te houden.⁶⁸

51

In Putten wist Elbert van Voorst tot Schoonderbeek zich in zijn invloedrijke positie te handhaven. Hij wist zich daarbij gesteund door de aanwezigheid van een Benedictijner kelnarij in het dorp, die verbonden was aan de abdij Abdinghof in Paderborn en waarvan de dienstdoende kellenaar al langere tijd bevoegd was om de Puttense pastoor voor te dragen. Van Voorst was dus niet genoodzaakt om zijn havezate open te stellen voor katholieken, maar zocht aansluiting bij de kellenaar om samen met hem de predikantsbenoeming te handhaven. De pastoor van Putten was echter nog altijd niet afgezet en trok dopend en prekend door de regio. Als katholiek was El-

64 Gerrit werd in 1595 door een knecht doodgeschoten. D'Ablaing van Giessenburg, *De Ridderschap*, 130. Aangezien Gerrit ongehuwd was, ging Ter Horst over op zijn broer Allard.

65 Het Hof voerde inzake kerkelijke aangelegenheden uitsluitend correspondenties met de schout en kerkmeesters van Apeldoorn, zie GA, AHGZ, inv.nr. 1006, brieven van en aan het Kwartier van Veluwe, br. 8090, brief van het Hof aan de schout en kerkmeesters van Apeldoorn; br. 8183, brief van het Hof aan de schout en kerkmeesters van Apeldoorn; br. 8190, brief van het Hof aan de schout van Apeldoorn.

66 Roessingh, *Het Veluws kerkvolk*, 10-11.

67 GA, AHGZ, inv.nr. 1001, br. 6225, brief van het Hof aan de richter van Arnhem, 10 april 1590; br. 7746, brief van de vrouwe van Middachten aan Johannes Fontanus, 5 mei 1595.

68 Acta classis Over-Veluwe, 1598 I, art. 18, 1598 II, art. 1; 1601 I, art. 12, in: Ravensbergen, *Acta Gelderland*, 631, 633, 643.

Huis te Middachten, De Steeg (pentekening, Constantijn Huygens, 1676; coll. Rijksmuseum, Amsterdam)

bert niet gebaat bij actie, totdat het Hof hem vermaande om de pastoor te doen stoppen en de parochianen te laten betalen voor het onderhoud van een nieuwe predikant.⁶⁹ In zijn reactie betoonde Elbert zich de leider van de Puttense gemeenschap. Hij stelde dat de gemeenschap financieel niet krachtig genoeg was en daarom geen gehoor kon geven aan de oproep van het Hof. Het college ging vanzelfsprekend niet akkoord en verlangde alsnog uitvoering van zijn bevel, maar Elbert hulde zich weer in stilzwijgen.⁷⁰ Het hanteren van een zakelijk argument was in dit geval voldoende om de religieuze status quo te handhaven.

De katholieke ambtsjonkers verschilden van elkaar in hun opstelling in de richting van de gewestelijke overheid en gereformeerde kerk, maar zij buiten allen hun kerkelijke rechten uit. Vaak wisten ze de predikantsbenoeming te beïnvloeden, maar daarmee kon de katholieke zielzorg niet gewaarborgd worden. Daarvoor dienden de edelen hun havezaten open te stellen, hetgeen ook gebeurde. De religieuze invloed van katholieke jonkers kon daardoor fors uitpakken. Vanuit dezelfde plaatsen werd meermalen bericht over katholieke dooppraktijken, het vieren van katholieke feest-

⁶⁹ GA, AHGZ, inv.nr. 1006, br. 7987, brief van het Hof aan de schouten van Voorthuizen en Putten, 9 juli 1596.

⁷⁰ GA, AHGZ, inv.nr. 1006, br. 8320, brief van het Hof aan Elbert van Voorst, 22 okt. 1597.

dagen en het veronachtzamen van de gereformeerde leer en kerkorde. Bovendien heeft de gereformeerde kerk minder voet aan de grond gekregen op plaatsen waar katholieke edelen hun invloed konden vergroten en waar vanuit enkele decennia later ook de Hollandse Missie werd vormgegeven.⁷¹

Conclusie

In de zestiende eeuw konden kerkelijke en religieuze macht en invloed de edelen binnen het *corpus christianum* sociale autonomie opleveren. Die zelfstandigheid was van belang om de adellijke macht en status te onderstrepen, vooral binnen een heerlijkheid.⁷² Het werven van kerkelijke invloed vergrootte niet alleen het sacrale prestige, maar was daarnaast en vooral een bevestiging van de adellijke positie. De Veluwse edelen namen dan ook hun verantwoordelijkheid om de vitaliteit van de oude, plaatselijke christelijke gemeenschap te onderhouden en haar religieuze en morele basis te garanderen. Na de doorbraak van de nieuwe politieke orde veranderde weliswaar het karakter van religieuze invloed, maar de heilige gemeenschap zelf bleef intact en bovendien ontvankelijk voor adellijke profilering op religieus gebied. Dit bezorgde de adel op de Veluwe een sterkere sociale positie.

De continu veranderende politieke situatie in Gelre, die grote onzekerheid tot gevolg kon hebben, dwong de edelen ertoe hun sociale positie te beschermen en zo mogelijk uit te breiden. Zo moesten de Bronckhorsten op Batenburg nieuwe strategieën en ontwikkelingen om hun machtspositie te garanderen. Zij konden proberen hun landsheerlijke rechten te handhaven of uit te breiden of juist intensiever samen te werken met de landsheer.⁷³ De heer van Batenburg koos er in 1607 voor om het katholieke geloof trouw te blijven en, naar eigen zeggen, de gemeenschap haar rust te gunnen.⁷⁴ De Veluwse edelen kozen dienaangaande een andere opstelling. Daarbij moet gezegd worden dat hun positie anders was dan die van de standgenoten in het Kwartier van Nijmegen, waar de continue oorlogsdreiging en geografische ligging het meer mogelijk maakten een eigenzinnige koers te varen.⁷⁵ De Veluwse heren kozen aanvankelijk voor het negeren van gewestelijke bevelen. Toen een politiek isolement dreigde, kozen ze ervoor om geleidelijk aan samen te werken met het Hof. Opvallend genoeg bleven zij, net als de heren van heerlijkheden in het Kwartier van Nijmegen, wel aangeven dat hun ingezetenen geen baat hadden bij kerkelijke veran-

71 Roessingh, *Het Veluws kerkvolk*, 11.

72 Vgl. I. Kwiatkowski, *Herrschaft zwischen Herrschaften. Die Herrschaft Anholt und die Familie von Bronckhorst-Batenburg. Ein Niederrheinisches Kleinterritorium im Spätmittelalter* (Bochum, 2006) 44, 51-52.

73 Kwiatkowski, *Herrschaft*, 53-54.

74 H. ten Boom, 'De mislukte protestantisering van het Land van Maas en Waal', in: S.E.M. van Doornmalen e.a., ed., *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis* (Delft, 1999) 115.

75 *Ibidem*, 121.

deringen. Of dit een handig geformuleerd argument was, of daadwerkelijke realiteit, blijft onduidelijk.

Protestantse en katholieke edelen maakten gretig gebruik van hun nieuwe kerkelijke rechten. De protestantse edelen kregen van het Hof weliswaar meer ruimte om de door hun gewenste predikanten te beroepen, maar van intensieve samenwerking tussen beide partijen was geen sprake. Dit gold ook voor de katholieke adellijke families, die weliswaar veel onzichtbaarder opereerden, maar evengoed hun invloed probeerden uit te oefenen. Het inhouden van stipendia en het organiseren van katholieke bijeenkomsten op een havezate konden de gereformeerden frustreren en de religieuze continuïteit binnen een lokale gemeenschap versterken. In de Neder-Betuwe was de situatie afwijkend. Daar waren de meeste lokale edelen weliswaar niet gereformeerd, maar evenmin bedreven in het blokkeren van de gereformeerde kerkopbouw.⁷⁶ Zowel de protestantse als katholieke adel zag zichzelf als leider van een gemeenschap en voelde zich verantwoordelijk voor een gereformeerd belijden of een katholieke herleving. In beide gevallen maakten edelen gebruik van kerkelijke rechten om hun religieuze, maar ook wereldlijke doelen te bereiken.⁷⁷ De regionale machtswisseling en kerkelijke verandering creëerden ruimte voor edelen om hun sociale positie te versterken, nieuwe vormen van invloed te verwerven en hun leiderspositie in de dorpen en landsteden te verstevigen. Kerkelijke invloed bleek de opmaat voor meer politieke, religieuze en economische macht.

54

76 M. Potjer, 'De Reformatie in de Nederbetuwe 1590-1620', in: Van Doornmalen, *Geloven tussen de rivieren*, 50-51.

77 Deze situatie is vergelijkbaar met de situatie die Jaap Geraerts schetst voor de katholieke adel in Utrecht en Gelre. Zie J. Geraerts, *The catholic nobility in Utrecht and Guelders, c. 1580-1702* (dissertatie University College Londen, 2015) 206.

Jos de Weerd

Noble protectors of a Christian community

The Veluwe nobility and the dynamics of power and religious change in the sixteenth century

Two major developments occurred in the sixteenth-century Low Countries which challenged nobles to find new ways of maintaining their social prominence: the Dutch Revolt caused a shift in regional power relations, while the Reformation led to religious change. In this respect, the position of the nobility within the religious life of rural communities has never been systematically explored. Based on an analysis of the correspondence of the Court of Guelders and the minutes of Reformed Church meetings, this article examines to what extent religious change in the Veluwe region had an impact on noble power within local communities. It is argued that influence in ecclesiastical affairs strengthened the nobility's social prominence. Noblemen took the responsibility to maintain the vitality of the old, local Christian community, and sought to safeguard its religious and moral basis. Although the emergence of a new political order changed the religious landscape in the province of Guelders, local communities remained receptive of confessional profiling by the nobility. The right of collation, therefore, was closely linked to political authority, social status, and economic power.

55

Jos de Weerd MPhil completed a research master in History, Culture and Power at the VU University Amsterdam in 2014. As a PhD-student he is member of the research group Cultural and Religious History at the same institution. His research focuses on the dynamics of power and religious change in the sixteenth-century Veluwe region.

Staverdensedeweg 82, 8075 AS Elspeet, The Netherlands – cjdeweerd@gmail.com

Finding safety in feuding. Nobles' responses to Nuremberg's rural security policy in the mid-fifteenth century 11

Ben Pope

Adellijke beschermers van een christelijke gemeenschap. Veluwe edelen tussen machtswerking en religieuze verandering in de zestiende eeuw 33

Jos de Weerd

The longing for leadership. Collective memory of nobles, the perception of their present days, and the need for 'noble-minded personalities' in the Weimar Republic 57

Michael Seelig

Dossier

Landed elites, landed estates and lifestyles in Europe (1880-2000). A historiographical balance and a research agenda 85

Yme Kuiper

Dining in aristocratic households of nineteenth-century France. A study of female authority 105

Elizabeth C. Macknight

The economic and social transformation of the Finnish landed elite, 1800-2000 125

Alex Snellman

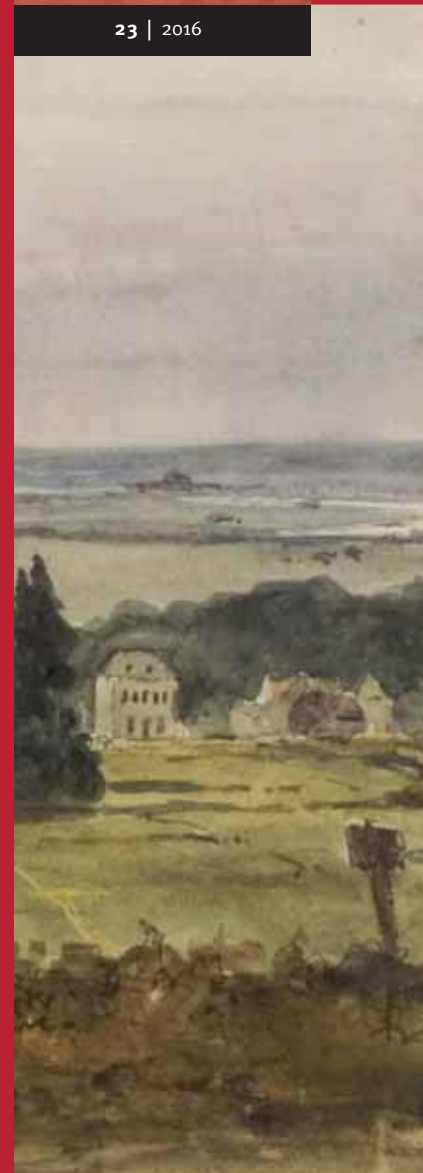
From elite to public landscapes. The case of the Klarenbeek estate in Arnhem, 1880-1950 147

Elyze Storms-Smeets

Redefining nobility. Germany during the nineteenth and early twentieth centuries 169
1880-1950

Daniel Menning

23 | 2016

9 789087 046552